

מכון חרוב (ע"ר)
The Haruv Institute (R.A.)

נערות במצבי מצוקה קשים סקירת ספרות

נטע רסנר
ענת זעירא

ירושלים
ינואר 2014
שבט תשע"ד

“עץ הדעת ועץ החיים נטועים בליבם”

“The tree of knowledge & the tree of life are planted in their hearts”

סקירה זו היא פרי יוזמה משותפת של מכון חרוב וקרן סבה (The Samuel Sebba Charitable Trust) ובסיועה הנדיב של הקרן.

המחברות מבקשות להודות למר דיוויד לרנר, מנכ"ל הקרן, על תמיכתו ועל הליווי המקצועי. תודה גם לחמוטל גורי, על העזרה בתחילת הדרך ולדורית קרלין על הליווי המתמשך, לד"ר מיכל קומם, לאיילת נועם-רוזנטל ולנועם תרשיש על הערותיהם המועילות.

תוכן העניינים

4	מבוא
4	מי הם בני נוער חסרי בית?
7	נערות במצבי מצוקה בישראל
8	מענים לנערות במצבי מצוקה בישראל
9	עבודה עם נערות ערביות במצבי מצוקה
10	נערות במצבי מצוקה קשים
11	התעללות מינית בילדות והשלכותיה על נערות וצעירות במצבי מצוקה קשים
13	דרכי ההתמודדות והטיפול בנערות במצבי מצוקה קשים
14	תיאוריות אקולוגיות
14	השיח התיאורטי אודות נערות וצעירות במצבי מצוקה קשים בישראל
15	תיאוריות פמיניסטיות לעבודה עם נערות
16	תיאורית הצטלבות מיקומי שוליים (intersectional theory)
17	סוף דבר
18	מקורות

מבוא

המשימה המרכזית העומדת בפני בני נוער בגיל ההתבגרות היא היפרדות וגיבוש עצמי. תהליך זה מתרחש, בחלקו, תוך כדי שהות במחיצת בני קבוצת השווים, מחוץ לעיניהם הפקוחות של ההורים. כתוצאה מכך, בני נוער נוטים לבלות שעות ארוכות מחוץ לבית, מי בשוטטות ומי במפגשים חברתיים עם אחרים. ניכר כי דפוסי השהייה שלהם מחוץ לבית אינם אחידים, חלקם שוהים מחוץ לבית רק בשעות היום ואחרים אינם חוזרים לביתם ונשארים ברחוב גם בלילות. האחרונים חשופים לסיכונים רבים, ביניהם נשירה ממסגרות לימודיות. התנתקות כפולה, מן הבית ומן המסגרת החינוכית חושפת את בני הנוער לסביבת הרחוב ובה - אלימות, שימוש בחומרים פסיכו-אקטיביים, מערכות יחסים מעוותות ומסכנות ועוד. לצעירים רבים זו עלולה להיות יריית הפתיחה למעגל של חיים בשוליים ומצוקה חברתית.

רשויות הרוחה בישראל מטפלות בבני נוער וצעירים רבים, וביניהם בני נוער שמסיבות אלה ואחרות הם חסרי בית. צעירות וצעירים אלה נמצאים על רצף סיכון הנושא עימו תוצאות חמורות - קצרות וארוכות טווח - להמשך חייהם. לעתים ישכילו הרשויות ליצור קשר מיטיב עם בני הנוער, וכך יחל תהליך שבסופו הם עשויים לחזור לדרך הישר. נערים ונערות אחרים, איתם המערכת אינה נוחלת הצלחה, יחלפו מתחת לרדאר ויישארו לנפשם ברחוב, מופקרים לסכנות.

נערות במצבי מצוקה הן מי שמגיעות מרקע של הזנה או התעללות לסוגיה ואשר נמצאות במצבי סיכון כגון נשירה מבית הספר, התנהגות מינית מסכנת, שימוש בחומרים פסיכו-אקטיביים ובריחה מהבית. מצבן של נערות במצבי מצוקה מתאפיין ברב ממדיות. הן נמצאות בצומת של סיכונים, או לפי ההמשגה המקובלת כיום, בהצטלבות מיקומי שוליים. שילוב מאפייני הגיל, המגדר והמעמד של האישה בכלל יוצר מצב ייחודי ומורכב.

סקירה זו תתמקד בנערות במצבי מצוקה קשים, אשר בנישה ובטיפול בהן חלו תמורות בארבעת העשורים האחרונים בישראל. כיום גוברת ההתעניינות בנושא זה בקרב חוקרים, גורמי מדיניות ורווחה ואף בקרב הציבור בכללותו. עניין זה בא לכדי ביטוי הן במחקרים שמטרתם לשפור אור על מצבן של הנערות, והן בחשיפה של סיפורי חיים אישיים של נערות באמצעי התקשורת השונים, ברמה הדוקומנטארית והעלילתית. בישראל כמו גם בארצות שונות, יש ניסיון למפות וללמוד את ממדי התופעה ומאפייניה. סקירה זו פורשת בפני הקוראים את מאפייני התופעה, הרקע לה, וכן מעט מהשיח התיאורטי העומד ברקע הבנת התופעה ובחירת דרך ההתערבות הרצויה.

מי הם בני נוער חסרי בית?

ההגדרה הקובעת מיהו 'נער חסר בית' עומדת במרכז מחלוקת בשיח האקדמי. כפועל יוצא, מנסה הספרות האקדמית לנסח טיפולוגיה לתת-קבוצות של צעירים חסרי בית. יש ניסיון להבחין בין צעירים ש'ברחו מהבית' לבין אלו ש'סולקו מהבית' ובין 'צעירי רחוב' לבין 'ילדי המערכת', צעירים שהוצאו מבתיהם בגיל צעיר ובהמשך 'נפלו בין הכיסאות'. ברם, לחלוקה זו אין די עדויות אמפיריות, ומחקרי אורך מראים כי לא פעם קיימת חפיפה בין הקבוצות (Toro, Lesperance & Braciszewski, 2011).

כבר ב-1960 נעשה ניסיון לנסח טיפולוגיה מתאימה עבור חסרי הבית הצעירים ובסיסה ההבחנה בין מי ש'בורחים מדבר מה', לבין צעירים ה'בורחים אל עבר דבר מה' (Toro, et al., 2011). הגדרה זו קובעת כי השתייכות לקבוצה מבוססת על הסיבה לבריחה מן הבית ומבחינה בין צעיר שעזב את הבית בעקבות קשיים במערכת המשפחתית,

או שהעזיבה מתרחשת בשל משיכה של הצעיר לגורם חיצוני. ניסיונות מאוחרים ניסו לסווג את סיבת הבריחה לפי גורמים הקשורים לטיב היחסים במשפחה וסטטוס מגורים. נמצא כי ניסיון זה אינו משקף את המצב שבשט עקב העדר מידע לגבי הראייה הסובייקטיבית של חסר הבית את הקשר עם ההורה, יחד עם העובדה שחסרי בית נוטים להחליף מקום מגורים לעיתים קרובות (Toro, et al., 2011). על אף שיש הגיון בסיווג חסרי בית לפי הסיבה למצבם (למשל, חוסר במשאבים או בתמיכה משפחתית, חיפוש מקום בטוח עקב התעללות, בעיות התנהגות והריון), החלוקה מתעלמת מהעובדה כי חסרי בית צעירים מגיעים למצב זה, לעיתים קרובות, בשל מספר סיבות. לכן קשה לזהות ולקבוע סיבה עיקרית אחת שבגללה צעירים הופכים לחסרי בית.

כאמור, לרוב מקורה של בריחה מן הבית בבעיות קשות ביחסי המשפחה, כאשר אקט הבריחה עצמו מהווה מוצא אחרון ממצב בלתי נסבל. לעיתים מתבגרים עלולים אף להיזרק מן הבית על-ידי הוריהם עקב נטייה מינית או שימוש בחומרים פסיכו-אקטיביים (Martinez, 2006). ניסיון לאפייין בתים מהם בורחים בני נוער יתאר רמה גבוהה של חוסר תפקוד וחוסר יציבות הקשורים בהתמכרות ההורה, או בעבירות ובעיות נפשיות שלהם. היסטוריה של התעללות בכלל והתעללות מינית בפרט מאפיינת נערות בורחות יותר מאשר נערים (מוזיקנט ופלד, 2008). על אף הסכנות וההשלכות החמורות הידועות של הבריחה מהבית בגיל ההתבגרות, זו עדיין נחשבת אלטרנטיבה עבור מספר רב של צעירים. מתבגרים הבורחים מביתם חסרים לרוב מערכת תמיכה אפקטיבית, כמו גם משאבים ואסטרטגיות מתאימות לפתרון בעיות וקונפליקטים בחיים. הספרות מצביעה על כך שלצעירים חסרי בית נכונים מאבקים רבים על מנת לשרוד את החיים ברחוב. הם יציבים בפני חסרים וקשיים - מהבסיסיים ביותר, כגון לינה ומזון ועד למורכבים יותר, כגון, אוזן קשבת וצורך בתמיכה וטיפול. עובדה זו מציבה אותם בסיכון גבוה לבעיות בריאותיות ונפשיות, מחלות, התמכרות, פשע ואלימות.

ההערכה בארה"ב היא כי ישנם בין 500,000 ל-1.3 מיליון בני נוער חסרי בית כל שנה (Shillington, Bousman & Clapp, 2011, p. 29). במחקר אחר, איכותני, בו נערכו ראיונות עם 23 מתבגרים אשר שהו במעון נעול במערב ארה"ב, נמצא כי הבריחה מהבית היא אקט המונע מהרצון להשיג הקלה מיידית מעול נפשי או פיזי בלתי-נסבל (Martinez, 2006). הבריחה נתפסת כאמצעי להשגת שליטה בתוך סטיואציה בלתי אפשרית עבור המתבגר. הנערים הבורחים לראשונה מגלים פחד, אולם מבינים עד מהרה כי הישרדות ברחוב תלויה ביצירת קשרים עם אחרים שיכולים לסייע להם. הניסיון הופך את הבריחה לעניין שבשגרה, המתבגר מפתח "חושי רחוב" והחוויה נעשית פחות מלחיצה. הבריחה מסתיימת לכשבוחר המתבגר לחזור הביתה או שמה נתפס על ידי רשויות החוק עקב עייפות מהבריחה, נענעו הביתה או רצון לחיות במעון נעול הנתפס כבטוח ומוגן יותר מהרחוב. המחקר מצביע על הממד החוזר ונשנה של הבריחה, במיוחד אצל מתבגרים שעברו התעללות מינית ו/או פיזית, וחושף כשלים בטיפול ברמת המשפחה והקהילה. המחקר מצביע על סוגיות נוקבות הנוגעות בחוסר היכולת של המערכת לעזור לנוער חסר הבית בכלל ולהתערב כך שיוכלו להישאר בחיק המשפחה. נראה כי אפילו מתבגרים אשר עברו התעללות קשה רצו לשמור על קשרים מסוימים עם בני משפחתם. החוקר טוען כי נדרשת התערבות משפחתית על מנת להשפיע לחיוב על מצבו הפסיכו-סוציאלי של המתבגר תוך שמירת המבנה המשפחתי השלם (Martinez, 2006).

ממחקרים אחרים עולה כי מרבית הצעירים חסרי הבית מדווחים על בעיות במשפחה כסיבה ליציאתם או הוצאתם מהבית (Tucker, Orlando-Edelen, Ellickson & Klein, 2011). לדוגמה, במחקר שנערך ב-2004 נמצא כי 41% מהנערים שראוינו ייחסו את בריחתם מהבית ליחסים קשים ודינאמיקה לקויה עם הוריהם. נתון מעניין הוא שרק 7% מההורים הסכימו עם אמירה זו ואילו 89% מההורים חשו שהאשם הבלעדי לבריחה מהבית הוא הילד. מנתונים אלו

ניתן להניח כי נערים אלו חשופים להורות בעייתית ומזניחה. מאפייני המשפחה כגון: ריבוי קונפליקטים, תקשורת לקויה, יחסים בינאישיים בעייתיים, התעללות פיזית או מינית והזנחה, רק מגבירים את פגיעותם של הצעירים, כמו גם את החרדה, הכעס והפחד (Sayfer, Thompson, Maccio, Zittel-Palamara & Forehand, 2004).

מאפיינים אלה אף עלולים לנבא סיכון בטווח הארוך, כגון בריחה מן הבית לזמן רב (Pollio, Thompson, Tobias, Reid, & Spitzangel, 2006; Thompson, Maccio, Desselle, & Zittel-Palamara, 2007). מן הספרות עולה כי רוב בני הנוער הבורחים מהבית מדווחים בשיעורים גבוהים על בעיית שתייה או סמים אצל הורה אחד לפחות. בעיות מסוג זה תורמות לקונפליקטים במשפחה, למתח ולקושי בפיתוח יחסי הורה-ילד תקינים. הורה הסובל מבעיות אלו יתקשה למלא את צרכיו של ילדו, דבר שעלול לבוא לידי ביטוי בבעיות נפשיות אצל הילד, שימוש בחומר ממכר, קשיים במערכות יחסים עם אחרים, ובהמשך אף בריחה מהבית. השילוב בין סביבה משפחתית בעייתית ויציאה לעצמאות בטרם עת (בריחה מהבית) עלול להוביל לרמות גבוהות של חרדה, תוקפנות, דיסוציאציה וזדקן אצל בני הנוער (Thompson et al., 2007).

ניתן אם כך, להרכיב פרופיל של גורמי סיכון לבריחה מהבית, הכולל מספר תחומים: סביבה משפחתית בעייתית, קשיים בבית הספר, בעיות התנהגות, שימוש בסמים ופגיעות נפשיות, למשל דיכאון (Tucker et al., 2011). יחד עם זאת, דרוש מחקר מעמיק על מנת להגיע להבנה האם מאפיינים אלו מנבאים בריחה מהבית, תורמים לה, קיימים במקביל לסיבה המרכזית לבריחה (קונפליקט במשפחה) או שהינם השלכות של שהייה ממושכת מחוץ לבית.

ככלל, בני נוער בגיל ההתבגרות נוהגים לבלות זמן רב מחוץ לבית. אצל בני נוער הבורחים מביתם, השהייה מחוץ לבית בגיל צעיר עלולה להעצים את הסיבות שמלכתחילה מובילות לבריחה, כמו גם לחשוף את הנער לסכנות כגון: ניצול, נשירה מהלימודים התנהגויות סיכון או ביצוע פשע על מנת להשיג מזון ומקום לינה (Tucker et al., 2011). פליטתו של הילד מהמערכת החינוכית והמשפחתית לרחוב נחשבת אף היא גורם סיכון עבור בני הנוער, אשר נחשפים לסביבת הרחוב, אלימות, שימוש בחומרים פסיכו-אקטיביים, מערכות יחסים מסכנות ועוד. מחקרים מדווחים כי בני נוער מנותקים נמצאים בסיכון גבוה יותר הן לשימוש בחומרים פסיכו-אקטיביים ולניסיונות התאבדות (רונאל וגוטר, 2003).

מחקר אורך שנערך על ידי טאקר ואחרים (Tucker et al., 2011) עקב אחרי 4,329 נערים ונערות מכיתה ט' ועד גיל 21, מתוכם 14% דיווחו על בריחה מהבית בכיתה י' או י"א. ממצאי המחקר מצביעים על כך ששימוש בחומרים פסיכו-אקטיביים וסימפטומים דיכאוניים מהווים גורמי סיכון לבריחה מהבית בגיל ההתבגרות. יותר מכך, המחקר מניח כי ישנו קשר בין חשיפה להתעללות במשפחה לבין שימוש בחומרים פסיכו-אקטיביים והתפתחות של סימפטומים דיכאוניים.

למגמה זו תמיכה במחקר נוסף המראה כי בריחה מהבית, אפילו לזמן קצר, עלולה להעצים בעיות קיימות ולחשוף את הנערים לסכנות כגון ניצול, פשע ושאר התנהגויות סיכון. כמו-כן, בני נוער שבורחים מהבית מדווחים על התעללות נפשית ומינית בתוך המשפחה בשיעורים גבוהים יותר מאשר שאר האוכלוסייה (Shillington et al., 2011). ואכן, נערות חסרות בית ומכורות מתמודדות עם הקשיים של חיים ברחוב בדרכים שונות מנערים. נערה הבורחת מהבית עושה זאת פעמים רבות כדי להימלט מהתעללות מינית, נפשית ו/או פיזית. אולם השהייה ברחוב מסוכנת ומקשה על הנערה להימנע מפגיעות נוספות. וכך היא מוצאת עצמה חווה שוב ושוב סכנות ייחודיות כגון חוסר בקורת נגד, מזון,

הגנה. חלק מסכנות אלו הן קיומיות וכדי להתמודד עמן ולשרוד היא נאלצת להשתמש בטכניקות מזיקות כגון מתן שירותי מין תמורת צרכים בסיסיים, שבתורן עלולות להוביל לסכנות אחרות כגון מחלות מין ומחלות זיהומיות ואף הריון לא רצוי בגיל צעיר. (Tyler, 2009).

נערות במצבי מצוקה בישראל

התע"ס (תקנון עבודה סוציאלית) המתווה את מדיניות משרד הרווחה והשירותים החברתיים לטיפול בנערות מגדיר נערה במצוקה: "צעירה בין הגילאים 13-25, רווקה (למעט מפגרת בשכלה, חולת נפש, מכורה לסמים או לאלכוהול) שמאפייני התנהגותה הם הרס עצמי והיא נמצאת בהידרדרות או בסכנת התדרדרות, וחווה בעבר אירועים טראומטיים נפשיים רגשיים וחברתיים". בהגדרה נכללת נערה או צעירה שהייתה או הינה קורבן לפגיעה מינית, קורבן לאלימות במשפחה ומחוצה לה, ונוקטת באחד או יותר מדרכי ההתנהגות הבאים: היפלטות חוזרת ממסגרות לימודיות; שוטטות; בריחה מן הבית; התחברות לחברה עבריינית; קיום יחסי מין שאינם מובחנים לאורך זמן; הריונות חוזרים; שימוש מזדמן בסמים ואלכוהול; הפרעות אכילה; דיכאונות וניסיונות אובדניים (תע"ס 17.1 למדיניות הטיפול בנערות וצעירות, 2008).

ביעדר עורך משפחתי, נערות במצבי מצוקה עלולות להיפלט ממוסדות או מבתיהן, לחוות פגיעה מינית, להימצא במעגל הזנות ולסבול מקשיים בהשתלבות בתעסוקה, בחברה ו/או בלימודים. יחד עם זאת קיים קושי משמעותי לאמוד בצורה מדויקת את ממדי התופעה. הנתונים הקיימים מתייחסים לילדים ובני נוער שהיו חשופים לסיכון בשל התעללות או הזנחה בידי אחראי. כך, למשל, בשנת 2011 היו 55,188 נערות בגילאי 17-14 מוכרות למחלוקת לשירותים חברתיים. כמו-כן, מתוך 49,426 ילדים ובני נוער שעליהם דווח בשנת 2011 לרשויות הרווחה לפי חוק הנוער (טיפול והשגחה) עקב חשד להתעללות, הזנחה וסיכון, 45% היו בנות (השנתון הסטטיסטי ילדים בישראל, המועצה הלאומית לשלום הילד, 2012). חשוב לציין כי ההערכה היא שעל כל מקרה שמדווח לעו"ס לחוק נוער, יש בין 3-10 מקרים שאינם מדווחים. לכן, סביר להניח שהיקף ההתעללות גדול יותר. קרוב למחצית (44%) מאותם ילדים בסיכון הם בגילאי 17-12. נתון חשוב נוסף נוגע למקור הפגיעה וחושף כי רוב (70%) המקרים המדווחים נוגעים בפגיעה בילד בידי אחד ההורים או שניהם.

בשנים עברו רובם המוחלט של השירותים פנו לנערים ונערות גם יחד. בשנים האחרונות חלה מגמת שינוי בנושא ויש גידול בשירותים המיועדים לנערות בלבד. אחת הסיבות המרכזיות לכך היא שביטויי המצוקה של נערים ונערות הם שונים. נערים יבטאו מצוקה בצורה מוחצנת יותר בעוד שביטויי המצוקה של נערות לרוב מופנמים ומופנים כלפי עצמן. לכן, תשומת הלב הציבורית כלפי מצוקתן מופנית רק כאשר מצבן אקוטי, והאפשרות לשיקומן קטנה (כאהן-סטרבצ'ונסקי, קונסטנטינוב ויורוביץ', 2005). בשנת 2005 פרסם מכון ברוקדייל דו"ח כחלק מסדרת מחקרים שנערכו במסגרת המיזם "נערות על המפה". המחקרים הוזמנו על-ידי השירות לנערות וצעירות במשרד הרווחה ו"אשלים" - העמותה לתכנון ולפיתוח שירותים לילדים ובני נוער בסיכון, ונערכו בשיתופם. הדו"ח מציג את החוזקות והחולשות של נערות בישראל לעומת נערים ויוצא מנקודת הנחה שניתן להעמיק ולהעצים חוזקות אלו ולפתח שירותים שיהיו מותאמים ורגישים מגדרית, על מנת לטפל בנערות בהתאם לצרכים שלהן. תחומים אלה כוללים את: בריאות הגוף והנפש, שימוש בסמים ואלכוהול, עישון וקיום יחסי מין מסכנים.

מסקנות הדו"ח מצביעות על כך שתכניות התערבות לנערות במצבי מצוקה צריכות לקדם את בריאותן ולמנוע מצבי סיכון. על ההתערבויות להיות מותאמות לגיל הנערות ולמאפיינים ספציפיים נוספים של קבוצת האוכלוסייה אליה התכנית פונה. עוד עולה מן הדוח כי יש להעמיק בחקר תופעות האלימות בקרב נערות, על מנת להבין טוב יותר את ביטוייה הייחודיים, כגון חרם חברתי והתעללות נפשית (כאהן-סטרבצ'נסקי ואח', 2005). דו"ח זה היה סנונית ראשונה במחקר בתחום בכך שהתייחס אל ההפרדה הנדרשת בין נערות לנערות, הן במאפיינים והן בצרכים.

כאמור, מצבן של נערות במצבי מצוקה מאופיין ברב-ממדיות, אשר באה לידי ביטוי במספר תחומים. נערות במצבי מצוקה מהוות אוכלוסייה בסיכון גבוה בשל השתייכותן לשלוש קבוצות סיכון: גיל ההתבגרות, אשר הינו שלב בעל פוטנציאל משברי; מגדר, על משמעויותיו ההבנייתיות; ואוכלוסיות מצוקה, ברמה הסוציו-אקונומית (ברגר ושכטר, 1987). האמור לעיל מצבב נערות אלו בקצה רצף הסיכון, ביחס למתבגרים אחרים, לנערות מרקע שונה ולנשים בגילאים אחרים.

מענים לנערות במצבי מצוקה בישראל

התעס' קובע יעדים לטיפול בצעירות הכוללים, בין היתר, העצמה אישית, הוצאה ממעגל הפגיעה והאלימות, חיזוק היכולת לפתח קשרים נורמטיביים, צבירת התנסויות חיוביות כבסיס לביטחון עצמי ורכישת אמון. ישנן מספר דרכי התערבות בהן יש לנקוט על מנת להשיג יעדים אלו: איתור ישי; התערבות במצבי משבר; פיתוח שירותים רגישי תרבות; הפנייה ותיווך לשירותים בקהילה ולמסגרות חוץ-ביתיות (תעס' 17.1 למדיניות הטיפול בנערות וצעירות, 2008).

המענים הקיימים לנערות בלבד נעים על מערכת של שני צירים. האחד נוגע לרצף שבין טיפול פרטני לפרויקטים קבוצתיים, והשני נע בין מענה שניתן בקהילה להשמה חוץ-ביתית לפי חוק הנוער (טיפול והשגחה). בין המסגרות הקיימות בקהילה: מועדון טיפולי לנערות - מסגרת העשרה טיפולית בקהילה; 'בית חם' - מסגרת יומית בקהילה המיועדת ומותאמת לנערות ופתוחה בין שלושה לחמישה ימים בשבוע; מרכז ע.ד.ו - מסגרת יומית לנערות משוטטות; נערות למען נערות: תכנית המנטורינג - שהיא תכנית העצמה וחיזוק לנערות בתהליכי שיקום מתקדמים ותכניות העשרה למיניהן (סדנת תדמית, פיתוח מנהיגות צעירה, תכניות לנערות עולות).

בתחום ההשמה החוץ-ביתית קיימים מספר סוגי מענים לנערות במצבי מצוקה, החל מפנימיות טיפוליות וכלה בהוסטלים של חסות הנוער ומסגרות נעולות כדוגמת מעון 'מסילה' ומעון 'צופיה'. כמו-כן קיימים מעני חירום לנערות (כגון: מקלט או דירות מעבר), שרובם מופעלים על-ידי ארגוני מגזר שלישי. בערים הגדולות (תל-אביב, ירושלים ובאר-שבע) יש מסגרות המספקות לינת חירום לנערות וצעירות, אך מספר המקומות בהן אינו רב וחלקן פונות לנערים ונערות יחידיו. סוג נוסף של מסגרות כולל קהילות גמילה ומענים אמבולטוריים לטיפול בנערות מכור לסמים.

על אף קיומם של מגוון מענים טיפוליים לנערות במצבי מצוקה, יש נערות אשר אינן מקבלות מענה כלל, או שהמענה שביכולתן לקבל אינו מתאים לצרכיהן. אחת הבעיות המרכזיות הנוגעת למענים הקיימים היום היא מחסור בפרסיה ארצית שלהם. בעיה אחרת נובעת מכך שגם מענים הנמצאים בפרסיה ארצית רחבה יחסית, כגון 'בית חם', מוגבלים מאד במשך הזמן האפשרי לשהות בהם. מועטים במיוחד הם מענים בתחום הדיור (סקירה מקיפה בנושא זה אצל שנהב-גולדברג, 2011). מרביתם מיועדים ללינת נשים וגברים יחד, ורק מרכז אחד ('גנון' בתל-אביב) מיועד רק

לנשים דרות רחוב, מעל גיל 18. לבסוף, במיוחד חסרים מענים לנערות בחברה הערבית, הן בתחום זירות המעבר והמקלטים והן בתחום ההשמה החוץ-ביתית.

עבודה עם נערות ערביות במצבי מצוקה

ההוויה של הנערות הערביות בישראל מורכבת וכרוכה במתח שבין התרבות המסורתית לזו המערבית, כמו גם למעמדה הנחות של האישה בחברה הערבית ולשיעור הגבוה של חשיפתה לאלימות. נאדין נאבר (Naber, 2005) מצביעה על כמה תפיסות רווחות בקרב צעירות ערביות כלפי מהות התפקיד של נערה ערבית. בין השאר עליה להיות בעלת מוניטין ורקע טובים במובן של לבוש, אי-הבעת מיניות, יכולתה לבשל ועד כמה נראה כי תהיה פורויה. לנערות ערביות אסור לצאת ולהסתובב לבדן, מחשש לבושה שיביאו על עצמן ועל משפחתן כאשר אחרים ידברו עליהן.

התפיסה הרווחת היא שהחברה הערבית מבוססת על מערכת משפחתית חזקה ופטריארכאלית, המדגישה ערכים כגון יושר, צייתנות וקונפורמיזם. יחד עם זאת, מחקרים מראים כי החברה הערבית בישראל עוברת בעשורים האחרונים תהליך מודרניזציה, חברתי ותרבותי. ביטויים לכך ניתן לראות בין היתר בעלייה ברמת החינוך, בירידה בכוחה של הדת, בחשיפה מתמדת לתקשורת המונים, ובאימוץ דפוסי צריכה וסטנדרטים מערביים בחיי המשפחה. למעשה מדובר על תהליך של מעבר מדפוסים מסורתיים לדפוסים ליברליים ומערביים יותר. מעבר זה מייצר באופן בלתי נמנע שלל קונפליקטים, ובהם זה המתייחס לבני הנוער בחברה הערבית (Azaiza, 2006).

הספרות מציעה הגדרות רבות ומגוונות למושג 'נערות במצבי מצוקה'. בדרך-כלל הן מתייחסות לקשיים משפחתיים וחברתיים, לרקע של הונחה והתעללות, ולקשיי תפקוד שונים ורמות נבואות של דחק. מאחר והמושג 'נערה במצוקה' הינו מערבי במהותו, יש צורך במחקר על הקשר בין אתניות להיבטים של מצוקה, כמו גם התאמת המושג לתרבות ולחברה הערבית בישראל. לפיכך, יש חשיבות רבה לבירור כיצד נערות ממיעוטים אתניים תופסות את המושג 'נערות במצוקה', ובפרט נערות ערביות בישראל.

עזאיה (Azaiza, 2006) בחן את המשמעות שנותנות נערות מתגברות ערביות בחברה הישראלית למושג 'נערה במצוקה', כיצד הן מבינות אותו, והאם הן חוות עצמן כקשורות למושג זה. המחקר שלו בדק את תפישותיהן של 414 נערות ערביות מצפון הארץ, בכיתות ח'-י"ב, לגבי המושג 'נערה במצוקה', ומצא שרק 46% מהנערות במחקר דיווחו על כך שהן מכירות את המושג. זוהו שתי תמות המגדירות את תפיסת המשתתפות לגבי המושג נערה במצוקה: האחת, נערה שיש לה בעיה (משפחתית, אישית, רגשית, או בעיה הנובעת מהתעללות פיזית/מינית); השנייה, נערה שאין לה למי לפנות כשהיא זקוקה לעזרה. בעיות בתחום המשפחתי נמצאו כשכיחות ביותר (55.3%), אך שכיחות בעיה הנובעת מהתעללות מינית ו/או פיזית הייתה 6.8% בלבד. כשליש מהמשתתפות במחקר סברו כי נערה שאין לה למי לפנות (גורם משפחתי או מקצועי) כשהיא זקוקה לעזרה הינה נערה במצוקה (Azaiza, 2006).

מתוך 414 הנערות שהשתתפו במחקר 48 זיהו עצמן כנערות במצוקה. רובן הגיעו ממשפחות מרובות ילדים (שבהן 7 ילדים או יותר), והגדירו את רמת המתח במשפחתן כגבוהה. כשנאלו הצעירות למי הן פונות כשהן במצוקה, מעל למחציתן ציינו שפונות למשפחה, ברוב הגורף של המקרים לאמן. חשוב לציין כי רק 8% מתוכן תיארו שפונות לעזרה מקצועית. אחת מכל חמש מהנערות אמרו שאינן פונות לאף אחד כשהן במצוקה.

העובדה שמחצית מהמשתתפות הכירו את המושג 'נערה במצוקה' מראה שאכן, דרך מערכות החינוך והרווחה, הושגה היכרות מסוימת עם הטרימינולוגיה. השילוב בין נערה שיש לה בעיה חברתית, משפחתית או אישית, אשר אין לה למי לפנות בעת מצוקה יוצר את התמונה השלמה לגבי תפיסת הנערות את המושג. בחברה קולקטיביסטית-מסורתית, כמו החברה הערבית, נהוג היה לאורך השנים לטפל בבעיות שונות נעשה בתוך המשפחה, מאחר וזו הנורמה. גם היום, נערה שחווה מצוקה תחשוש מחד להביאה בפני המשפחה מחשש לנידוי, ומנגד לא תוכל לפנות לעזרה מחוץ למשפחה מפני שהדבר אינו נהוג. לפיכך, נערה במצוקה עלולה לחוות קונפליקט בין שמירת נאמנות למערכת התרבותית לבין התפתחותה ומצבה האישי (Aziza, 2006).

לכן, עבודה עם נערות במצוקה בחברה הערבית צריכה לגלות רגישות וערנות לקונפליקט זה. יש לשאוף לספק עזרה מתאימה מבלי לחלל נורמות תרבותיות, בין אם איש המקצוע הוא ערבי בעצמו ועל אחת כמה וכמה כאשר איש המקצוע אינו מתוך החברה הערבית. עבודה עם נערות בחברה הערבית דורשת שינוי והתאמה של מודלים להתערבות, גם כאשר מדובר במודל הנחשב יעיל עם אוכלוסיות אחרות. כך למשל, המחשבה שנערה ערביה יכולה להגיע בעצמה ולפי בחירתה ל'בית חם' לנערות, מבלי שאנשי מקצוע יגיעו לביתה ויקבלו לכך הסכמה מאב המשפחה, אינה רלוונטית בחברה הערבית ככלל, ובחברה הבדואית בפרט.

נערות במצבי מצוקה קשים

נערות במצבי מצוקה קשים הן תת-קבוצה בתוך אוכלוסיית הנערות במצוקה. מדובר בנערות ובצעירות אשר נמצאות ברחוב, ב'זולות', אצל סרסורים, אצל בני מעוטים בכפרים, ועוד. ניתן לשער כי עבור נערות אלו המפגש עם השירותים הקיימים, באם התרחש, לא סייע ליציאתן ממצבים מסכני חיים. חשוב לציין בהקשר זה כי אצל נערות ונשים קיימת 'חסרות בית סמויה'. 'סמויה' במובן שאף אם הן לא ישנות ברחוב, בגלוי, הן חסרות קורת גג מיטיבה. הן מוצאות לעצמן סידור פוגעני, שעל אף שמוציא אותן מהרחוב, אינו פותר את בעיותיהן כלל ולעיתים אף מעמיק אותן.

נתוני הדוח השנתי של עמותת "עלם" לשנת 2007 - בהתייחס לשני פרויקטים בתל אביב ובירושלים העובדים עם צעירים וצעירות חסרי בית מכורים לסמים בגילאי 18-26 - מלמדים כי 26% מצרכני השירות המוצע הן נשים, שמתוכן כמחצית עולות חדשות (קצב, 2009). מאפייני נערות בסיכון גבוה כוללים בין היתר חוסר במעגלים חברתיים תומכים, חוסר יציבות כלכלית וצמצום היכולת להיות נתמכת ומוגנת בעת משבר. ח"י הנערה מתאפיינים במשברים חוזרים ונשנים, כגון: אלימות במשפחה, פגיעות מיניות, שימוש בחומרים ממכרים. ח"י נערות אלו אינם נעים בקצב אחיד ומקשים על התפתחות וגדילה יציבה (שנהב-גולדברג, 2011).

אין מידע מדויק על מספרן של נשים חסרות בית, גלויות או סמויות. הסיבה לכך הינה שהנתונים הקיימים מתייחסים רק לחסרי וחסרות בית אשר היו בקשר עם שירותי טיפול. לכן, ניתן להניח כי מספרם של אנשים חסרי בית גדול יותר מאלה המוכרים לרשויות, וביניהם נשים וצעירות רבות שאינן פונות לשירותי הטיפול. כאמור, החיים ברחוב חושפים את אותן הנערות לפגיעה מינית חוזרת ונשנית ולמצבי ניצול קשים. את תופעת הניצול המיני המסחרי של נערות ניתן לבחון גם לפי ההגדרה המרחיבה של זנות - ניצול לצורכי זנות תמורת אתן, כלומר לא רק כסף אלא גם 'שווה ערך כסף' (למשל, סיגריות, בגדים, ועוד). בשנת 2009 טופלו בחסות הנוער כ-1,700 בני נוער, מתוכם כ-40% בנות (695). כרבע מהן בגילאי 14-13 ומחציתן בגילאי 16-15. רובן (88% שנה כ-600 נערות) טופלו, בין השאר, על רקע פגיעה מינית, ורבות מהן נוצלו למטרות זנות, על פי הגדרתה הרחבה (הכנסת, מרכז המחקר והמידע, 2010).

צעירות רבות הופכות חסרות בית עוד בהיותן נערות ושוהות ברחוב מספר שנים למרות גילן הצעיר. הגעה לרחוב בגילאים צעירים היא על פי רוב תוצאה של מריבות וקשיים עם ההורים על רקע התנהגות מינית ונטייה מינית, בעיות בלימודים, שימוש בסמים וקושי כלכלי. יש הטוענים שניתן לראות את הברירה מהבית כדרך מיידית להפסקת האלימות, כמחאה נגד הניצול וכבקשת עזרה. כלומר, האפשרות לקיים יחסי מין תמורת מענים חינויים וקונקרטיים, כגון מזון וקורת גג, נתפסת כדרך התמודדות אפשרית ומעשית עבור אוכלוסייה זו. מחקר שערכה גור (2004), מאושש נטייה זו. היא מצאה ששיעור הצעירים חסרי הבית שדיווחו על שימוש במין תמורת מענים כלשהם נעה בין 11% ועד 46% ויותר.

במחקר שערך טיילר (Tyler, 2007) אודות צעירים שהיו חסרי בית או שהייתה להם היסטוריה של חסרות בית בגילאי 19-25 בארה"ב, השתתפו 151 צעירים, חסרי בית בהווה או שהיו חסרי בית בעבר. הגיל הממוצע שלהם היה 21.5 ו-36% מתוכם היו נשים. כמעט מחציתם דיווחו כי חוו לפחות סוג אחד של התעללות מינית בחייהם (47%). אחד מכל חמישה דיווח על כפייה מינית מצד בן הזוג (19%). לאחד מכל שניים מהצעירים במחקר היו חברים שעסקו בהחלפת מין תמורת מענה כלשהו (47%). מעל לשליש מהצעירים דיווחו כי הוצע להם להחליף מין תמורת מענה כלשהו בעת שהותם ברחוב. ולבסוף, 15% מהצעירים דיווחו על עצמם כי אכן החליפו מין תמורת מענה כלשהו.

חוויה מרכזית משותפת לצעירים ולצעירות חסרי בית קשורה להישרדות ברחוב. הספרות מתייחסת למספר מרכיבים באורח החיים של צעירות חסרות בית, הכוללים שימוש בסמים ואלכוהול, שוטטות, חשיפה גבוהה לאלימות ועיסוק בזנות באופן זה או אחר לפרקים או לאורך זמן (קצב, 2009). מאפיין נוסף, וחשוב ביותר, של נשים חסרות בית הוא היסטוריה של התעללות פיזית, מינית או רגשית בילדות. צעירות חסרות בית מדווחות יותר מגברים על שיעורי קורבנות גבוהים בילדות כגון התעללות מינית ופיזית ומצבי ניצול והזנחה קשים שקדמו הגעתן לרחוב (גור, 2004; קומם, 2006).

התעללות מינית בילדות והשלכותיה על נערות וצעירות במצבי מצוקה קשים

התעללות מינית בילדות פוגעת ביכולות ובכישורים של הנפגעות, והופכת אותן לפגיעות במיוחד לעוני, שימוש בסמים ועבריינות (גור, 2004). חוויית גילוי העריות יכולה להביא את הנערה לחוש מזוהמת, פגומה ורעה. הזעם שהנערה חשה כלפי עצמה יכול להתבטא גם בהתנהגות אלימה, גניבה או תקיפה. נשים שחוו בעברן התעללות מינית נוטות יותר להתקפי זעם והתנהגות הרסנית כלפי עצמן וסביבתן (גור, 2004). לעתים, כאשר מקור ההתעללות הוא בתוך הבית, נערות ונשים בוחרות לחיות ברחוב, על מנת להתרחק מהסכנה שכרוכה בהייה במחיצת המתעלל. אך למעשה הן כלל אינן מוננות.

השהות ברחוב רק מגבירה את הסיכון לפגיעה, ובמיוחד סיכון לפגיעה מינית בנערות. ממחקר שנערך בארה"ב עולה כי ככל שהגיל עולה כך גדל הסיכון של נערות להיפגע בהשוואה לנערים. למרות ששיעורי הפגיעה המדווחים שונים ממחקר אחד למשנהו, ניתן לראות אחוזים גבוהים של קורבנות להתעללות מינית, במיוחד בקרב בנות. שיעורים אלה גבוהים במיוחד אצל נערות ונשים צעירות החיות ברחוב, עד כדי דיווחים על 73% מנערות אלו כנפגעות תקיפה מינית (Tyler, Hoyt & Whitbeck, 2001). המחקר שערכו טיילר ואחרים (Tyler et al., 2001) נערך בארבע מדינות במערב ארה"ב, וכלל מדגם של 361 משתתפות. רובן (64%) לבנות או אפרו-אמריקאיות (22%), גילן נע בין 12-22, והיה בממוצע 16. רבות מהן היו ללא משפחה והסתדרו בכוחות עצמן מגיל צעיר מאד. הזמן בו שהו ברחוב נע בין יום

אחד לשבע שנים, והחציון היה על 13 יום. מתוך הנערות והנשים שראיינו, 32% דיווחו על התעללות מינית בילדות, בבית הוריהן; 21% חוו פגיעה מינית בהיותן ברחוב; כ-11% דיווחו על הן פגיעה מינית מוקדמת בילדות והן על פגיעה מינית חוזרת בהיותן ברחוב (Tyler et al., 2001).

מתוצאות המחקר שתואר לעיל עולה כי קיים קשר שלילי בין התעללות מינית בילדות לבין גיל הבריחה מהבית. בקרב אלו שהיו קורבנות פגיעה מינית בילדות יש נטייה לברוח מהבית בגיל צעיר יותר מאשר צעירות שלא חוו התעללות בילדות. עוד עולה כי ככל שהנערה נמצאת יותר זמן מחוץ לבית או ברחוב, היא נתונה לסיכונים גבוהים יותר כגון: מתן שירותי מין למטרות הישרדות; קשר עם חברים אשר מקיימים יחסי מין תמורת דברים שונים; שימוש בכמויות גדולות של סמים ואלכוהול; וקורבנות מינית חוזרת. כלומר, מן המחקר עולה כי התעללות מינית בילדות מובילה לקורבנות חוזרת בקרב נערות הבורחות מביתן וחיות ברחוב.

להתעללות מינית בגיל צעיר ישנן השפעות קצרות- וארוכות טווח. ההשפעות השכיחות בטווח הקצר כוללות דיכאון, הערכה עצמית נמוכה, חשיבה או התנהגות אובדנית, בריחה מן הבית, שימוש בחומרים ממכרים והתנהגות מינית מסכנת. בנוסף לכך, ניתן לזהות גם פחד, כעס, ועוינות. ההשפעות ארוכות הטווח כוללות הפקרות מינית, דיכאון, קושי לסמוך על אחרים, התנהגויות של הרס עצמי וקורבנות מינית חוזרת (Tyler et al., 2001).

להבנת הקשר בין התעללות מינית בילדות לבין יציאה לרחוב והתנהגויות סיכון נוספות בגיל ההתבגרות חשיבות רבה, כיוון שהאינטראקציה המשפחתית הבעייתית מהווה בסיס להתנהגויות ודרכי התמודדות אותן תיקח המתבגרת לחיים ברחוב (Tyler et al., 2001). "הטירונות" שחווה בביתה וההתנהגות האנטי-סוציאלית אותה למדה, משמשות אותה בהתמודדות עם חיי הרחוב. השילוב בין התנהגות אנטי-סוציאלית לבין דחייה שחווה המתבגרת מקבוצת השווים הנורמטיבית, מביא אותה ליצור קשרים עם צעירים בעייתיים אחרים. כך, הלכה למעשה, מתקבעת מציאותה של מתבגרת זו בתוך סביבה סוטה ומסוכנת (Tyler et al., 2001). באופן זה ההשפעות של התעללות מינית בילדות בתוך המשפחה, רק מתעצמות ברחוב. החיים ברחוב עלולים לחשוף את המתבגרות לעבריינים ותוקפים פוטנציאליים על בסיס יומי. החשיפה לפשע בשילוב עם גילן הצעיר של הנערות, כמו גם החוסר במערכת תמך מיטיבה, הופכים אותן לפגיעות ביותר ובסיכון גבוה לקורבנות חוזרת.

לסיכום, האפקט המצטבר של התעללות מינית בילדות על ידי הורה או מטפל עיקרי אחר עלול להביא לבריחה מהבית בגיל צעיר יותר, כמו גם לשהייה ממושכת יותר ברחוב. אלו מובילים להתחברות עם צעירים המוכרים את גופם עבור כסף או מזון, לשימוש בחומרים ממכרים ולריבוי בני זוג. להתעללות מינית בילדות יש השפעות ישירות ובלתי ישירות על קורבנות שתחזור על עצמה בהיותן ברחוב. באופן ישיר, ההתעללות המינית בתוך המשפחה מותירה את הנפגעת במצב נפשי מעורער, וכזאת היא הופכת למטרה פגיעה ברחוב. באופן ישיר פחות, התעללות מינית מובילה לבריחה מהבית בגיל מוקדם יותר, כך שהנערה נמצאת זמן רב יותר ברחוב וסיכוייה להיפגע מינית עולים בהכרח (Tyler et al., 2001; Tucker et al., 2011).

מהספרות המתייחסת לישראל עולה, בדומה לממצאים מן העולם, כי קורבנות גילוי עריות החרדות מפני שהייה בתוך הבית בורחות אל הרחוב, הנתפס לכאורה כמקום בטוח יותר (גור, 2004). ההישרדות ברחוב, כאישה או נערה, היא קשה ומורכבת. חלקן מצליחות לשרוד תוך ביצוע פשעים ואחרות שורדות תוך שימוש בגופן כאמצעי להשגת צרכים בסיסיים כגון מזון וקורת גג. במצב של היעדר משאבים ותמיכה חברתית או משפחתית, הופך

הגוף להיות המשאב העיקרי העומד לרשותן של צעירות חסרות בית. החיים ברחוב מגבירים את הקורבנות, והצעירות הפוכות להיות קורבנות למקרי אלימות ואונס רבים. צעירות חסרות בית נאלצות לעסוק בזנות כדי לשרוד, ובעת העיסוק בזנות גובר הצורך לשימוש בסמים על מנת להצליח להתמודד עם הכאב והקושי שבחווית הזנות (self-medication). אורח חיים זה כולל גם סכנות כגון אלימות קשה על בסיס יומיומי, היריון לא-רצוי וכן חשיפה למחלות, ובכללן מחלות מין (קצב, 2009).

דרכי ההתמודדות והטיפול בנערות במצבי מצוקה קשים

בישראל, מערך הטיפול בנערות בסיכון גבוה מופעל על ידי שתי מערכות: שירותי התקן ועמותות השייכות למגזר השלישי. חסות הנוער מציעה רצף של מענים, מהוסטלים פתוחים ועד מעונות נעולים כגון מסילה, כחלק מהטיפול הסמכותי-הכופה. המגזר השלישי תומך בדרך-כלל במזעור נזקים, לצד היצע שירותים כגון: קורות גג זמניות לצעירות חסרות בית או מענים הומניטאריים בסיסיים, המסופקים לרוב בידי עמותות דוגמת 'עלם'. לעומת ארצות אחרות, בישראל מוצעים פחות שירותי דיוור קבועים או טיפול שאינו מותנה ביציאת הנערה מהרחוב, בהפסקת השימוש בחומרים ממכרים ובהצגת מוטיבציה גבוהה לשינוי. חשוב לציין כי מהרגע שנערה בסיכון מגיעה לרחוב, נושרת מבית הספר, בורחת מביתה או נזרקת מביתה, תהליך ההתדרדרות שלה ילך ויעמיק. במהרה היא תיתפס כנערה במצבי מצוקה קשים והיא תעמוד בפני קשיים רבים כגון חשיפה לפגיעות מיניות, שימוש בסמים, אלימות וניצול לסווג.

על אף המדיניות המוצהרת בתע"ס לטיפול בנערות וצעירות עד גיל 25, חובת המדינה, כמו גם חובת ההורים לטיפול בצרכים הבסיסיים מסתיימת בגיל 18. על פי רוב, נערות מתחת לגיל 18 אשר נמצאות בסיכון יקבלו מענה מייד יחסית, כגון השמה חוץ-ביתית. לעומתן, צעירות מעל גיל 18 חסרות עורף משפחתי, נאלצות להיכנס לתפקידי מבוגרים ולספק לעצמן פרנסה ודיוור מוקדם יותר מרוב בנות גילן (שנהב-גולדברג, 2011).

מחקרן של ברקוביץ, קרומר-נבו וקומס (2013), אשר סוקר את הספרות בנושא נערות במצבי מצוקה בארבעת העשורים האחרונים בישראל, מזהה ארבעה סוגים של שיח תיאורטי ביחס לנערות: שיח של פתולוגיה, שיח של פגיעות, שיח של סוכנות ושיח של הצטלבות מיקומי שוליים. שלושת סוגי השיח האחרונים הם חלק מהכתיבה והמחקר הפמיניסטיים. ההבחנה בין ארבעת סוגי השיח אינה כרונולוגית, שכן הם יכולים להתקיים במקביל במרחבי חיים שונים. המחקר זיהה שתי סוגיות המלוות את העיסוק בתחום לאורך השנים: ההתנהגות המינית של הנערות והקשר בין מצוקתן למאפייני משפחותיהן. יחד עם זאת, ניתן לאתר מספר שינויים בעיסוק בסוגיות אלו. למשל, מעבר מהתייחסות אל הנערות כ"זונות" או סוטות אל שימוש במושגים כמו "יחסי מין מבחנים". ואולם, יתכן שהעיסוק בהתנהגות המינית של הנערות באה על חשבון הבנה וניתוח השפעתם של גורמים חברתיים כמו עוני, אפליה, חוסר השכלה, או פגיעה מינית בילדות, על מצוקתן של הנערות. כלומר, חסרה התייחסות ביקורתית למציאות החיים של הנערות המשפיעה על היותן בסופו של דבר נערות בסיכון גבוה.

ההתפתחויות המתודולוגיות, ובמיוחד כניסתם של מחקרים איכותניים בעיקר משנות ה-90 ואילך, הובילו לשינוי בצורה בה נתפסות הנערות. שינוי זה בהתייחסות לנערות, כסובייקט ולא כאובייקט, פתח אפשרות להרחיב את השיח ולהתבונן בנערות כעל בעלות כוחות. יחד עם זאת, מעט מאד ידוע על כוחותיהן של נערות במצבי מצוקה. כמעט ולא נחקרו נקודת המבט שלהן, הקונפליקטים שהן מתמודדות איתן, חלומותיהן, הפחדים שלהן, אזורי

החיים בהם הן מרגישות בעלות שליטה, והתנאים הנדרשים כדי לאפשר להן לממש את הסובייקטיביות שלהן (ברקוביץ ואח', 2012).

תיאוריות אקולוגיות

התיאוריה האקולוגית פותחה על-ידי ברונפנברנר (1979) כדרך לביטוי מושגי של קשרים בין מערכות סביבתיות שונות על מנת להבין את השפעתם על התפתחות האדם. הוא הציע מודל רב מעגלי לפיו הפרט נמצא במרכז והוא מוקף בטבעות (מערכות) המובנות אחת בתוך השנייה ומשפיעות זו על זו באופן דו-כיווני. שימוש בתיאוריה זו בהקשר של בני נוער בסיכון מבקש לזהות את גורמי הסיכון, כמו גם את מוקדי התמיכה בחייהם. לפי התיאוריה, בני נוער בסיכון נבוא נטים לבוא מסביבות אשר מגבירות את הפגיעות בהם. הכוונה לסביבות כמו קהילות בעלות משאבים חברתיים מצומצמים, רמות גבוהות של לחץ ותמיכה מוסדית לא מתאימה (Bronfenbrenner, 1979).

מערכת המיקרו מתייחסת לסביבת הקשרים ויחסי הגומלין הישירה והמידית של הנערה, ולגורמים עמם היא באה במגע וימומי, כגון משפחתה וחברים. סביבה זו נתפסת כמערכת המשפיעה ביותר על הפרט לפי התיאוריה. מערכת המזו היא מערכת הביניים המתייחסת לקשרים שבין סביבות המיקרו השונות. מדובר במערכת עקיפה ומתווכת. למשל: הקשרים הקיימים בין מערכות המיקרו השונות אליהם שייכת הנערה, כגון הקשר בין החברים לבית הספר / או למשפחה, אשר משפיעים על הנערה בעקיפין. מערכת האקסו, היא מערכת חיצונית כגון מערכת החינוך המקומית או המחלקה לשירותים חברתיים באזור מגוריה. הנערה לא באה במגע ישיר וראשוני עם מערכת האקסו, אולם היא משפיעה עליה בדרכים שונות. כך למשל, אם אין שירותים המיועדים לנערות בסיכון בקהילה בה היא חיה, היא תושפע מכך. מערכת המקרו, מתייחסת למוסדות החברתיים, הפוליטיים, הכלכליים והתרבותיים, אשר משפיעים בעקיפין או במישרין על שלוש המערכות האחרות וחוצים אותן. דוגמא לכך ניתן למצוא בשינויים ערכיים ונורמטיביים בחברה, כגון ההכרה בכך שיש נפגעות תקיפה מינית בארץ, המעבר מנישה מאשימה לנישה אוהדת יותר, והכרה בכך שהן הקורבנות. אלה יובילו לשינויים במדיניות שישפיעו על הנערה ברמה הפרטנית (Bronfenbrenner, 1979).

לפי מודל זה, הנערה ומאפייניה האישיים (החברתיים והביולוגיים) נמצאים במרכז, המערכת השנייה המקיפה אותה מכילה את הסביבה הקרובה. חשוב לציין שמערכות אלה אינן מתקיימות בחלל ריק, אלא הן מעוגנות בהקשר חברתי-כלכלי. כלומר, על כל הטבעות הללו משפיע ההקשר התרבותי הרחב שבו חי הפרט (Bronfenbrenner, 1979).

השיח התיאורטי אודות נערות וצעירות במצבי מצוקה קשים בישראל

מחקרן של ברקוביץ' ואח' (2013) מציג כאמור, קווי מתאר של גוף הידע אודות נערות לאורם של ארבעה סוגי שיח - של פתולוגיה, של פגיעות, של סוכנות ושל הצטלבות מיקומי השוליים. להלן תיאור קצר של כל אחד מהם.

שיח של פתולוגיה מתייחס להתמקדות בנערות שנחשבו לסוטות - נערות עברייניות או זונות. ההתמקדות בנערות אלו נבעה מהעובדה שמרחב המחיה של מרבית הנערות האחרות הצטמצם לגבולות הזירה הפרטית-ביתית. לכן, מצוקתן ובעיותיהן לא היו גלויות לעין ולא יכלו להוות מוקד לעניין מחקרי. רק הנערות שפרצו אל מעבר לגבולות הזירה הפרטית, וניתן היה לזהות אותן בזירה הציבורית בעיקר כמי שעוסקות בעברייניות או בזנות, הן מי שהפכו לנושא למחקר.

שיח של פגיעות מתייחס להתפתחות המחקר על נערות בשנות ה-70 ובתחילת שנות ה-80 של המאה הקודמת. אלו התפתחו מתוך ביקורת עזה כלפי השיח הפתולוגי, אשר נתפס כביטוי של פטריארכליות ולכן ההתייחסות למגדר תפסה בכתיבה זו מקום משמעותי. כלומר, כיצד הבניות חברתיות משפיעות על חוויות החיים ועל פרקטיקות של התנהגות בקרב נערות. לפי תפיסה זו, עצם המצב של "להיות נערה" הינו מצב של פגיעות.

שיח של סוכנות מתאפיין במעבר מהמרכזיות של השיח הטיפולי, שבלטה בשני סוגי השיח הקודמים, לשיח אינטרדיסציפלינרי מגוון (ספרות, תקשורת, אמנות ולימודי תרבות) שאינו עוסק רק בפתולוגיה של הנערות או בפגיעות, אלא בחוויות החיים של נערות ובאופנים בהם הנערות מתמודדות עם ההבניות החברתיות המגבילות אותן. מאפיין מרכזי של הכתיבה בתקופה זו הוא הדגש על כוחותיהן של נערות.

שיח של הצטלבות מיקומי השוליים מהווה הרחבה של הכתיבה התיאורטית בעשור האחרון ומתאפיין בהצבת חוויות החיים היומיומיות של נערות המשתייכות לקבוצות מוחלשות במרכז; הדגמה של הדרכים בהן אי שוויון ודיכוי חברתי באים לידי ביטוי בזירות השונות של מבני הכוח; קידום של צדק חברתי ושינוי חברתי באמצעות מחקר ופרקטיקה על נערות (ברקוביץ ואח', 2012).

סקירת הספרות מלמדת על התפתחות לא אחידה במידת העניין המחקרי בנושא זה. מצד אחד, ניתן לזהות מגמה של עלייה בהיקף המחקר והפרסום, המופרעת על ידי נסיגה בשנות ה-90, וחוזרת ומתעצמת בשנות האלפיים, עד כדי כך ש-40% מכלל הפרסומים התפרסמו בעשור האחרון. למרות הקושי להסביר את הנסיגה שהתרחשה בישראל, דווקא בתקופה בה בעולם נמצא התחום בפריחה והתחדשות, בחינת ההתעוררות המחודשת בשנות האלפיים מעידה על התעניינות גוברת והולכת במיוחד בקרב תלמידות מחקר לתואר שני ושלישי שבוחרות לחקור נושאים הקשורים לנערות (ברקוביץ ואח', 2012).

בחינה של התפתחות גוף הידע במשך ארבעת העשורים האחרונים מאפשרת לנו הצצה להתפתחויות היסטוריות על פני ציר הזמן. ההתפתחות נעה משליטה של מחקרים המאמצים גישה פתולוגית אינדיבידואלית - אשר רואה את הנערות כאובייקטים הנתונים לפיקוח, מישטור וחינוך מחדש, לכיוון של סוגי שיח מורכבים יותר, המאמצים מגוון של גישות תיאורטיות פמיניסטיות ומציעים אלטרנטיבה בדמות תפיסת הנערות כסובייקטים בעלות קול וכוח.

תיאוריות פמיניסטיות לעבודה עם נערות

עם צמיחתה של התנועה הפמיניסטית, גברה הביקורת על ההתייחסות האובייקטיבית-מדעית לנערות, המייחסת להן מאפיינים אישיותיים הגורמים למצוקה כגון פעולה מתוך גירויים מדיים, למשל בתחום המיני. התנועה הפמיניסטית הדגישה את קשר השתיקה שרווח בחברה לגבי גילוי עריות וזיהתה אותו כדפוס פטריארכלי, קונספירטיבי ומגמתי (זיו, 2004). הטענה היא שהכשחת תופעת גילוי העריות והשלכותיה על הצעירות, היא בבחינת ניסיון לשמר את הסדר החברתי הפטריארכלי הקיים. לעומת דפוס זה התנועה הפמיניסטית שמה דגש, הן בתיאוריה והן בפרקטיקה, על הענקת במה לקולות החבויים, המודחקים והמדוכאים של נערות ונשים.

תיאוריות פמיניסטיות המנחות עבודה עם נערות במצבי סיכון ומצוקה טוענות כי הנערה עצמה אינה 'נערה במצוקה' כי אם 'נערה במצב של מצוקה'. טרמינולוגיה זו חשובה, משום שהיא נוגעת בתמצית העניין, והוא הניסיון להפריד

בין הנערה למצבה. ההפרדה נובעת מההבנה שהנערה אינה אשמה, ודאי שאינה השולטת או האחראית היחידה למצבה. הכוונה היא, שהבנייה חברתית-מגדרית ותרבותית, היא זו המכתיבה את מצב הנערה. לכן, בבואנו לטפל ולעזור לנערות במצבי מצוקה יש להביא בחשבון גורמים סביבתיים שמקורם בתרבות ובחברה.

בספרות הפמיניסטית קיימת הסכמה לגבי מאפיינים ייחודיים של התבררות הנערה, ביניהם לחצים פסיכולוגיים וחברתיים וכן אמות מידה ומסרים סותרים, אשר עלולים להביא את הנערה למצבים מתוחים וקונפליקטואלים (קומס, 2006). התפקידים החברתיים שנערות במצוקה ממלאות הינם רוויי השלכות של מיניות, והזהות האישית והחברתית שלהן נשלטת על ידי דימויים אלה. כשלמגדר ולמיניות מצטרפים גורמים נוספים כמו מצב סוציו-אקונומי, מוצא עדתי או עבר בין-תרבותי, הפגיעות החברתית והאישית של הנערה הולכת ומתגברת.

הפרקטיקה הפמיניסטית בעבודה סוציאלית בישראל ניזונה ברובה מרעיונותיו של הפמיניזם הליברלי, למשל, בכל הנוגע לחקיקה למען הסדרת מדיניות של שוויון מגדרי; פמיניזם רדיקלי, למשל, בהקמת מרכזים למניעת אלימות שעיקרם במאבק בבסיס הפטריארכלי של היחסים החברתיים במשפחה; פמיניזם סוציאליסטי, למשל, בפעילות להעצמה כלכלית של נשים; פמיניזם תרבותי או מהותני, למשל, בפיתוח נישות טיפוליות המבוססות על ההתפתחות הייחודית של הזהות והאישיות הנשית (קרומר-נבו וקומס, 2012).

תיאורית הצטלבות מיקומי שוליים (INTERSECTIONAL THEORY)

תיאוריה זו פותחה כחלק מהגישות הפמיניסטיות. התיאוריה סוברת כי על מנת להבין את מצבי החיים של נערות וצעירות במצבי מצוקה, יש לבחון את יחסי הגומלין בין מיקומי השוליים שלהן. מיקומי שוליים הם המצבים או האזורים בהם נערות בסיכון נמצאות בשולי החברה ומחוץ לקונצנוס. התיאוריה רואה במנגנוני הדיכוי המובנים, כגון: מגדר, מעמד ועוד, מנגנונים שאינם מקבילים, אלא מצטלבים. הצטלבויות אלה יוצרות מצבי שוליים ייחודיים, שסכומם גדול מסך חלקיהם (קרומר-נבו וקומס, 2012).

הפמיניזם השחור, שבמסגרתו התפתחה התיאוריה של הצטלבות מיקומי שוליים, זוכה לפחות יישומים בפרקטיקה עם נערות. ברקוביץ ואח' (2013) אשר סקרו בהרחבה את הספרות הפמיניסטית שעוסקת בפרקטיקה עם נערות, מצאו התייחסויות בודדות לפרקטיקה כזו. זאת למרות שהיא רלבנטית לחייהן של נשים ונערות במצבי מצוקה, שכן היא מצביה במרכז את חוויותיהן של נשים המצויות במצבי שוליים מגוונים, כמו שוליות אתנית, מעמדית ומגדרית.

יש הסוברות כי המסגרת המושגית המתאימה ביותר לפרקטיקה עם נערות בסיכון היא זו שתביא לידי ביטוי את הצטלבות הקטגוריות מגדר, גזע ומעמד ואת השלכותיהן המבניות על חיי הנערות. בישראל נמצאו רק התייחסויות בודדות לפרקטיקה פמיניסטית עם נערות, אולם אף לא אחת מהן מבוססת על הצטלבות מיקומי שוליים. ניתן להבין את שוליותה של התיאוריה למקצוע העבודה הסוציאלית על רקע הישענותה על מושגים סוציולוגיים ועל פרספקטיבה ביקורתית כלפי הסדר החברתי הקיים, מה שנדמה רחוק מהשפה הטיפולית ומגופי הידע של הפרקטיקה המקצועית בעבודה סוציאלית (קרומר-נבו וקומס, 2012).

בהסבירן את תיאורית הצטלבות מיקומי השוליים, מתייחסות קרומר-נבו וקומס (2012) לחמישה מצבי שוליים בחיי נערות: מגדר, אתניות, מעמד, מיניות ותעסוקה. בנושא המגדר עולות שאלות לגבי הבדלים במצבי החיים

של נערות לעומת אלה של נערים, וכן הבדלים לגבי מצבי החיים של נערות ונשים צעירות לעומת אלה של נשים בוגרות במצבים דומים. חוסר הנראות של נערות בסיכון נובע מכך שבתהליך הסוציאליזציה הן לומדות להשתיק את עצמן, כפועל יוצא של התפתחות מוסר שונה משל בני-גברים; מוסר הקשור בדאגה לאחר, גם על חשבון הקרבה עצמית (גיליגן, 1982). לתהליכים אלה השפעה גם על הקושי של הנערות לחלום על עתידן. היעדר היכולת לחלום מקבל ביטויים שונים בקבוצות אוכלוסייה שונות. כך, למשל, נערות ערביות-ישראליות מוצאות על-ידי הוריהן מבית-הספר כבר בכיתות הנמוכות כדי לסייע לאם בעבודות הבית ובגידול אחיהן. בהיעדר השכלה, לא ייתכנו חלומות על מוביליות חברתית, ותפקידן הנשי המסורתי מוטבע כבר מגיל צעיר ללא יכולת לשנוי.

כיוון שדרכי העבודה המקצועית אינן מותאמות למציאות החיים של נערות, רבות מהן מתמודדות עם הקושי למצוא עזרה ומענים הולמים. הדיון במעמד החברתי ובעיקר בצורתו הכואבת ביותר, עוני, הוא דיון ביחסי כוח ובאופן בו נחיתות ביחסי כוח חברתיים משפיעה על עיצוב הזהות וההתנהגות של נערות וצעירות (קרומר-נבו וקומם, 2012). המחסור עלול לבוא לידי ביטוי בשלושה הקשרים: מחסור כלכלי, מחסור סימבולי ומחסור בהזדמנויות. הדיון בנושא המיניות שייך לשיח השגור בנושא זה, והוא רווי מטענים מוסריים ועמוס בתכנים גלויים של האשמה אינדיבידואלית ופיקוח. כתובות המאמר מציעות כי "בניגוד לתפיסה הפשטנית, כאילו נערות צריכות להימנע ממין או להיזהר מתשוקתם של בנים, יש לפתח שיח אשר נותן לנערות לניטימצייה לפעול בהתאם לתשוקה שלהן, מאפשר להן להכיר בכוחותיהן ובצרכיהן ולתפוס את ההתנהגות המינית כזירה שאמורה להביא לרווחתן" (קרומר-נבו וקומם, 2012).

בספרות המחקרית חסר דיון בשאלה מהי הפרספקטיבה התיאורטית המתאימה ביותר להבנת נערות. שאלה זו רלבנטית לא רק למעגלים האקדמיים אלא גם לאנשי מקצוע שעובדים עם נערות, שכן לבחירה בעמדה תיאורטית יש השלכות מיידיות לפרקטיקה (ברקוביץ ואח', 2012). יתרונה של תיאורטית הצטלבות מיקומי השוליים היא בתרומה שלה לפיתוח תכניות שמתאמות לנערות. למשל, התערבות בתחום התעסוקה עבור נערות בסיכון תסייע לנערה להבין את מבנה שוק העבודה, את המציאות התעסוקתית המשפיעה על חייה ואת היותה עשירה להיות חשופה להעסקה פוגענית (קרומר-נבו וקומם, 2012).

סוף דבר

סקירה זו מצטרפת לשיח המתגבר - הן באקדמיה והן בעבודת השדה - באשר לצורך לפתח ידע ושירותים ייחודיים לנערות ונשים צעירות במצבי סיכון ומצוקה. הפרקטיקה מלמדת כי ישנה קבוצת אוכלוסייה אשר אינה מקבלת מענים המתאימים לצרכיה, גם אם אינם מובחנים מספיק, ולכן חשוב לשים זרקור על קבוצה זו ולנסות להבינה לעומק. מרבית המענים שמספקת כיום המדינה ניתנים בצל החוק, כטיפול סמכותי-כופה. יש לציין כי השירותים הקיימים נותנים מענה לנערות רבות. חלקן אף מצליחות להיטיב להשתמש בהזדמנויות המוצעות להן. אולם ראוי להתייחס גם לאותן נערות שלא עולה ביד המערכת להגיע אליהן, או לאלו שאינן מצליחות להיעזר בשירותים הללו. בהקשר זה יש לשים דגש רב יותר לטיפול בנערות שחוו פגיעה מינית בילדות ולהשלכותיה בהמשך החיים בכלל ובגיל ההתבגרות בפרט. זיהוי מוקדם של הפגיעה, ומניעת תהליך הנשירה מבית-הספר שלעיתים מתלווה אליה, הם קריטיים לשיפור ההתמודדות עם מצבי מצוקה קשים אלה.

מקורות

- ברגר, ר. ושכטר, י. (1987). נערות במצוקה - קבוצה בצומת של סיכונים. **חברה ורווחה**, ז, 356-344.
- ברקוביץ, א., קרומר-נבו, מ. וקומם, מ. (2013). גוף הידע המחקרי בישראל על נערות במצבי מצוקה: סקירה היסטורית מפרספקטיבה פמיניסטית. **חברה ורווחה**, לב(1), 39-7.
- גור, ע. (2004). "הסרסור שלי לא היה צריך ללמד אותי כלום. אבא לימד אותי הכל בבית": גילוי עריות כגורם מרכזי בהתדרדרות של נשים ונערות לזנות, סמים ופשע. בתוך: צ. זליגמן, ז. סולומון (עורכים). **הסוד ושברו: סוגיות בגילוי עריות**. (עמ' 482-457). ת אביב: הקיבוץ המאוחד
- גיליגן, ק. (1982). **בקול שונה: התיאוריה הפסיכולוגית והתפתחות האישה**. תל-אביב: ספרית פועלים.
- הכנסת, מרכז המחקר והמידע. (2010). **ניצול מיני מסחרי של קטינים בישראל**. נדלה מ-<http://www.opendoor.org.il/files>
- זיו, א. (2004). מאובייקט לסובייקט - טיפול פמיניסטי בנשים שנפגעו מהתעללות מינית במשפחה. בתוך: צ. זליגמן, ז. סולומון (עורכים). **הסוד ושברו: סוגיות בגילוי עריות** (עמ' 278-257). תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- כאהן-סטרבצ'ינסקי, פ. ויורוביץ, ל. (2005). **התמודדות עם צורכיהן של נערות בשירותים לנוער בישראל**. ירושלים: מאיירס-ג'וינט-מכון ברוקדייל, מרכז אנגלברג לילדים ונוער.
- כאהן-סטרבצ'ינסקי, פ., ויורוביץ, ל. וקונסטנטינוב, ו. (2006). **נערות בישראל: ניתוח מידע ממחקרים נבחרים**. ירושלים: מאיירס-ג'וינט-מכון ברוקדייל, מרכז אנגלברג לילדים ונוער.
- כאהן-סטרבצ'ינסקי, פ., ויורוביץ, ל., קונסטנטינוב, ו. ואפרתי, ר. (2006). **מאפיינים וצרכים של הנערות המטופלות בשירות לנוער וצעירות - משרד הרווחה**. ירושלים: מאיירס-ג'וינט-מכון ברוקדייל, מרכז אנגלברג לילדים ונוער.
- מוזיקנט, ע. ופלד, ע. (2008). משמעות הבית בעיני נערות שברחו מביתן. **חברה ורווחה**, כ"ח(4), 409-383.
- ציונית, י. וברמן, צ. (2012). **ילדים בישראל: שנתון 2012**. ירושלים: המועצה הלאומית לשלום הילד.
- קומם, מ. (2006). **חיפוש וקבלת עזרה אצל נערות שברחו מהבית**. חיבור לשם קבלת התואר דוקטור בפילוסופיה. תל אביב: אוניברסיטת תל אביב.
- קרומר-נבו, מ. וקומם, מ. (2012). הצטלבות מיקומי שוליים: מסגרת מושגית לפרקטיקה של עבודה סוציאלית פמיניסטית עם נערות. **חברה ורווחה**, לב(3), 374-347.
- קצב, ר. (2009). **נשים צעירות חסרות בית ומשתמשות בסמים: חוויתן ותפיסתן את צורכיהן**. חיבור לשם קבלת תואר מוסמך בעבודה סוציאלית. תל אביב: אוניברסיטת תל אביב.
- רונאל, נ. וגוטר, נ. (2003). נידודת על"ם: שירות יישון (outreach) לנוער רחוב. **חברה ורווחה**, כ"ג(1), 454-435.

- שנהב-גולדברג, ר. (2011). **נייר עמדה אודות בעיית הדיור של צעירות בסיכון**. תל-אביב: פורום ארגוני צעירות.
- Azaiza, F. (2006). Adolescent girls in distress: Views from Arab female adolescents living in Israel. *International Social Work, 49*(2), 188-197.
- Bronfenbrenner, U. (1979). *The ecology of human development*. Cambridge, MA: Harvard University.
- Martinez, R. J. (2006). Understanding runaway teens. *Journal of Child and Adolescent Psychiatric Nursing, 19*(2), 77-88.
- Naber, N. (2005). Muslim first, Arab second: A strategic politics of race and gender. *The Muslim World, 95*(4), 479-495.
- Pollio, D. E., Thompson, S. J., Tobias, L., Reid, D., & Spitznagel, E. (2006). Longitudinal outcomes for youth receiving runaway/homeless shelter services. *Journal of Youth and Adolescence, 35*(5), 852-859.
- Safyer, A. W., Thompson, S. J., Maccio, E. M., Zittel-Palamara, K. M., & Forehand, G. (2004). Adolescents' and parents' perceptions of runaway behavior: Problems and solutions. *Child and Adolescent Social Work Journal, 21*(5), 495-512.
- Shillington, A. M., Bousman, C. A. & Clapp, J. D. (2011). Characteristics of homeless youth attending two different drop-in centers. *Youth & Society, 43*(1), 28-43.
- Thompson, S. J., Maccio, E. M., Desselle, S. K., & Zittel-Palamara, K. (2007). Predictors of posttraumatic stress symptoms among runaway youth utilizing two service sectors. *Journal of Traumatic Stress, 20*(4), 553-563.
- Toro, P., Lesperance, T. M., & Braciszewski, J. M. (2011). The heterogeneity of homeless youth in America: Examining typologies. *Homelessness Research Institute*.
- Tucker, J. S., Edelen, M. O., Ellickson, P. L., & Klein, D. J. (2011). Running away from home: A longitudinal study of adolescent risk factors and young adult outcomes. *Journal of Youth and Adolescence, 40*(5), 507-518.
- Tyler, K. A., Hoyt, D. R., Whitbeck, L. B., & Cauce, A. M. (2001). The impact of childhood sexual abuse on later sexual victimization among runaway youth. *Journal of Research on Adolescence, 11*(2), 151-176.
- Tyler, K. A. (2009). Risk factors for trading sex among homeless young adults. *Archives of Sexual Behavior, 38*(2), 290-297.

מכון חרוב (ע"ר)
The Haruv Institute (R.A.)

מכון חרוב (ע"ר): האוניברסיטה העברית, הר הצופים ירושלים 9765418
טל' 077-5150300 פקס 077-5150304
מיסודה של קרן שוסטרמן - ישראל (ע"ר)

www.haruv.org.il